Research Article

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक कार्य व हिंदू मुस्लिम ऐक्याची भूमिका

लदाफ एस.के.
इतिहास विभाग,आझाद महाविद्यालय औसाजि. लातूर (महाराष्ट्र)

प्रास्तविक :-

ोल्हापूर हे 'मराठा' संस्थान आणि शाहू छत्रपती हे 'मराठा' संस्थानिक, असे समजले गेलेअसले, तरी शाहू छत्रपती हे काही एकट्या 'मराठा' समाजाचे राजे नव्हते. शिवछत्रपतींप्रमाणे ते आजल्याराज्यातील हिंदू, जैन, मुस्लीम, पारसी, ख्रिश्चन आदी सर्व जातीधर्मांचे राजे होते. त्यांची स्वत:चीह अशीचभावना हो ती; आणि ही भावना, त्यां च्या अने क आदेशां तू न आणि कृ तींमधू न व्यक्त झालेली दिसून येते.

मोहमेडन एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना:

ब्राह्मण, प्रभू यांसारख्या पुढारलेल्या जाती सोडल्यास, मराठा व इतर तत्सम जाती;लिंगायत, जैन, मुस्लिम अशा सर्वच जाती व समाज मागासलेले होते. याचे प्रमुख कारण म्हणजे, त्यांच्या ठिकाणी शिक्षणाच्या गोडीचाच अभाव होता. त्यांना शिक्षणाची गोडी लागावी, त्यांच्या मुलाब ाळांना कोल्हापुरातील हायस्ल-कॉलेजातील शिक्षण मिळावे म्हणून शाहू महाराजांनी १९०१ सालापासून जोरदार प्रयत्न चालचले होते. त्या साली त्यांनी मराठा व जैन अशा दोन वसतिगृहांची स्थापना करुन, कोल्हापुरातील नव्हे तर देशातील वसतिगृह चळवळीचा शुभारंभ केला होता.

महाराजांना मुस्लिमांसाठीही एक वसतिगृह स्थापन करायचे होते; पण त्यासाठी मुस्लिम समाजातील प्रतिष्ठितांनी थोडातरी पुढाकार घ्यायला हवा होता; कारण, वसतिगृह स्थापन करण्याची गरज त्या समाजात प्रथम निर्मा झाली पाहिजे, असे त्यांना वाटे. त्यासाठी ते अशा समाजातील पुढाऱ्यांना उद्युक्त करत. अशी संधी लवकरच त्यांना मिळाली. १९०२ साली, महाराज इंग्लंडच्या दौऱ्याहून सुखरूप परतल्याच्या आनंदाप्रीत्यार्थ, ोल्हापुरातील मुस्लिमांनी एक समारंभ आयोजिला. या समारंभाचे निमित्त साधून, मुस्लिम पुढाऱ्यांनी आपल्या समाजाच्या शिक्षणासाठी चळवळ उभारावी, शैक्षणिक संस्था स्थापन कराव्यात; तसे केल्यास दरबारकडून त्यांना पूर्ण साहाय्य मिळेल, असे आश्वासन महाराजांनी दिले.

तथापि, मुस्लिम समाजाचे मागासलेपण व शिक्षणाविषयीची अनास्था एवढी मोठी होत ी की, महाराजांनी आपणहून दिलेल्या संधीचा फायदा घ्यावा, असे त्यांच्या कोणा पुढाऱ्या ंस वाटले नाही. मुस्लिम समाज कोल्हापुरात नुकत्याच स्थापन झालेल्या 'व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग' मध्येप्रवेश देऊन, संस्थानातील मुस्लिमांच्या शिक्षणाचा श्रीगणेशा केला. या दहा विद्यार्थ्यांत, कर्नाटकातील अथणी गावचा शेख महंमद युनूस अब्दुल्ला हा एक विद्यार्थी होता. हा पुढे राजाराम कॉलेजमधून ग्रॅज्युएट झाल्यावर,त्यास महाराजांनी आपल्या संस्थानात 'मामलेदार' म्हणून नियुक्त केले. मुस्लिम समाजात शिक्षणाची गोडी लावण्याचे कामही त्याच्यावर सोपविले गेले; आणि त्याने ते निष्ठेने पार पाडले.

मुस्लिम समाजात आज ना उद्या जागृती होऊन, तो आपणहून वसतिगृहाची सुविधा मागेल, ही महाराजांची आशा फोल ठरली. तेव्हा त्यांनी आता फार काळ वाट न पाहता, स्वत:च पुढाकार घ्यायचे ठरवले (स. १९०६). त्यांनी मुस्लिम समाजातील प्रतिष्ठित मंडळींची सभा बोलावली आणि शिक्ष ण प्रसारासाठी 'मोहमेडन एज्युकेशन सोसायटी', या संस्थेची स्थापन केली. या संस्थेद्वारे त्यांनी मुस्लिम बोर्डिंग सुरु केले. विशेष म्हणजे स्वत: महाराज या संस्थेचे (वसतिगृहाचे) अध्यक्ष बनले. त्यांनी युसूफ अब्दुल्लांना कार्यवाह केले. महाराजांनी अनेक वसतिगृहे स्थापन केली; पण कोणत्याच वसतिगृहाचे ते अध्यक्ष बनले नव्हते.

मुस्लिम बोर्डिंगची भक्कम उभारणी:

महाराज प्रत्येक बोर्डिंगला कायमच्या उत्पन्नाची साधने मिळवून देत असत. शिवाय त्यांना दरबारकडून वार्षिक अनुदानही दिले जाई. मुस्लिम बोर्डिंगवर तर महाराजांनी कृपेची खैरातच केली. त्या बोर्डिंगला चौफाळ्याच्या माळावर २५ हजार फुटांची मोकळी जागा, त्यावर इमारत बांधण्यासाठ ी ५५००/- रुपयांची देणगी आणि संस्थानच्या जंगलातून मोफत सागवान देण्यात आले. महाराजांचे गुरू फ्रेझरसाहेब यांच्या हस्ते बोर्डिंगची पायाभरणी थाटामाटात केली गेली. यथावकाश त्या जागेवर दुमजली भव्य इमारत उभी राहिली. महाराजांनी या संस्थेस, दरबाराकडून २५० रुपयांचे वार्षिक अनुदान आणि वार्षिक सहा-सात हजार रुपये उत्पन्न येईल एवढ्या जमिनी

बहाल केल्या. मुस्लिम समाजातील मुलांनी शिकावे म्हणून महाराजांनी अक्षरशः भरभरून दान ले होते. इतके दान मराठा बोर्डिंगच्याही पदरी पडले नव्हते.

याशिवाय संस्थानातील अनेक मुस्लिम देवस्थानांची उत्पन्ने, या बोर्डिंगला देण्यात आ ली. उदाहरणार्थ,रुकडी गावच्या पिराचे उत्पन्न, कोल्हापुरातील बाबू जमाल, बारा इमाम इत्यादी देव स्थानांची उत्पन्ने बोर्डिंगच्या र्चासाठी वर्ग करण्याचे आदेश दिले ले. सारांश, मुस्लिम बोर्डिंगच्या उभारणीतमहाराजांनी जातीने लक्ष घातल्यामुळे, बोर्डिंगची इमारत 'मराठा' बोर्डिंगच्या इमारतीहून भव्य झाली.

मराठे शिक्षणात उदासीन होते; पण त्यांच्यापेक्षा मुस्लिम अधिक उदासीन होते. त्या मुळे ते मराठांहून अधिक माासलेले राहिले होते; आणि जो अधिक दुबळा, त्यास अधिक मदत, हे महाराजां च्या समाजकारणाचे प्रमुख सूत्र होते.

हिंदू व मुस्लिम हे एकाच राष्ट्राचे अवयव:

१८५७ च्या उठावात, हिंदू व मुस्लिम लोक ब्रिटिशांचे राज्य उलथून टाकण्यासाठी, खांद्याला खांदालावून लढले. हिंदू व मुस्लिम या दो-ग मोठ्या संख्येच्या लोकांनी, एकत्र येऊन एख ादी सामुदायिक कृती करणेकिती धोक्याचे आहे, हे ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या लक्षात आल्यावर, त्यांनी त्यांच्यात बेकी कशी निर्माण होईल,यावर आपले लक्ष केंद्रित केले; आणि मुस्लिमांच्या फटीरतेला खतपाणी घालण्यास सु रुवात ली. ब्रिटिशांच्याया कुटिल नितीला लवकरच फळे आली आणि देशातील मुस्लिमांमध्ये फुटीर भावना रुजू लागली. ठिकठिकाणी तिचे विषारी अंकुर वर येऊ लागले.

१८९३ साली, मुंबईत पहिली हिंदू-मुस्लिम दंल घडून आली आणि त्याच्याच पुढच्या साली, गणेश उत्सवाच्या काळात, जातीय दंगलीचा पडसाद पुण्यात उमटला. मुंबईप्रमाणे पुण्यात ही हिंदू-मुस्लिम दंल झाली. उभय समाजांचे संबंध ताणले गेले. लो. टिळकांनी हिंदूंची बाजू धेतली, सरकार ने टिळकपक्षीयांवर खटले भरले.

त्याच वर्षी म्हणजे १८९४ साली, पुण्यातील सार्वजनिक सभेने, नूतन छत्रपती शाहू महाराज यांचासत्कार ला. सार्वजनिक सभेच्या वतीने, गोपाळ कृष्ण गोखल्यांनी महाराजांना द्यायच्या मानपत्राचे वाचन ले. या सत्काराला उत्तर देताना केलेल्या छोट्याशा भाषणात, महाराजांनी पुण्यात नुकत्याच झालेल्या हिंदू-मुस्लिम दंगलीचा खास उल्लेख करुन, सार्वजनिक सभेच्या कार्यकर्त्यांना, 'त्यांनी हिंदूं आणि मुसलमान यांमध्ये शांततेचा समेट घडवून आणावा' म्हणून सल्ला दिल्याची नोंद आहे.

ही गोष्ट आज आपणांस सामान्य वाटत असली तरी, त्या काळात तरुण छत्रपतींनी, त्या घटनेने ांभीर्य ओळखून वेळीच इशारा द्यावा, ही कौतुक वाटण्यासारखी घटना होती. हिंदू -मुस्लिम बेकीची विषवल्ली आताच नष्ट केली पाहिजे आणि या दोन्ही समाजांत परस्परांविषयी सामंजस्याची वबंधुभावाची भावना कायम ठेवली पाहिजे, त्यातच देशाचे हित सामावलेले आहे, हा राष्ट्रभक्तीचा विचार, महाराजांच्या मनात राज्यावर आल्या आल्या १९८० च्या दशकातच उत्पन्न झाला होता. विशेष म्हणजे हा विचार आपल्या आयुष्याच्या अंतापर्यंत ते वेळोवेळी समाजासमोर मांडत आले. १९२० सालांच्या एका भाषणात, त्यांनी हिंदू व मुस्लिम म्हणजे एकाच राष्ट्राचे भिन्नभिन्न अवयव आहेत, असे उद्‌गार काढल्याचे दिसून येते.

हिंदू-मुस्लिम ऐक्यावर भर: कुराणाचे मराठी भाषांतर:

हिंदू आणि मुस्लिम या दोहोंमध्ये भावनिक व सामाजिक ऐक्य व्हावे, यासाठी शाहू महाराजांनी आपल्या कारकिर्दीत अनेक अभिनव उपक्रम ले. त्यांपैकी एक म्हणजे, एका धर्माच्या देवस्थानचे उत्पन्न दुसऱ्या धर्माच्या देवस्थानाच्या खर्चासाठी देणे. उदाहरणार्थ, पाटगावच्या मौनी बुवांच्या मठाच्या उत्पन्नातून, ाही रक्कम तेथील मुस्लिमांच्या मशिदीच्या बांधकाम खर्चासाठी मदत म्हणून देण्याचा एक हुकूम उपलब्ध आहे. अशीच एक व्यवस्था, रुकडी गावातील देवस्थानसंबंधी केली गेली होती. रुकडीतील पिराच्या देवस्थानच्या उत्पन्नातील काही भाग, तेथील अंबाबाईच्या मंदिरातील दैनंदिन दिवाबत्तीसाठी खर्च होत होता.

असाच एक नवा उपक्रम, राजकन्या आक्कासाहेब महाराज यांच्या विवाहानिमित्त करण्याव आला.या प्रसंगी अनेक मराठा वधू-वरांचे विवाह लावले गेले. त्यासोबत काही मुस्लिम जोडप्यांचेही विवाह साजरे ले. या सर्व नवपरिणीत जोडप्यांच्या हयातभराच्या भत्त्याची व्यवस्थाही लावली ली. परधर्मीयांविषयीची शिवछत्रपतींची उदात्त परंपरा, शाहू महाराजांनी खऱ्या अर्थाने चालवली होती. त्यांनी नेहमीच इतर धर्मीयांच्या प्रार्थनास्थळांबद्दल व धर्मग्रंथाबद्दल आदर बाळग ला. शाहू पुरीसारख्या नव्या पेठा वसवून कोल्हापूरचा विकास सुरू असताना, या पेठांमध्ये मुस्लिम प्रजाजनांना मह ाराजांनी त्यांच्या मशिदीसाठी जागा व अनुदान दिल्याचे अनलेक दाखले दप्तरात मिळतात. राधानगरीसारखे नवे नगर वसवतानाही मुस्लिमांची देवस्थाने त्यांनी बांधून दिली; एवढेच नव्हे, तर त्यांना दरबारातून वर्षास-नेही सुरू ली.

याहून महत्वाचे म्हणजे, शाहू महाराजांनी कुराणाचे मराठी भाषांतर करण्याचे योजले होते. कुरा अरबी भाषेत असल्याने त्याचा अर्थ सामान्य मुस्लिमांना समजत नव्हता. कुराणातील धर्मतत्वांचा अर्थबोध सामा-यासही झाला पाहिजे, अशी इच्छा महाराजांनी बाळगून त्याचे मराठीत भाषांतर करण्याचे काम त्यांनी तज्ज्ञांकडे महाराजांच्या अकाली निधनाने, हे काम पूर्ण होऊ शकले नाही; पण त्या मुळे महाराजांच्या या अभिनव प्रकल्पाचे सामाजिक महत्व कमी होत नाही.

सरारी विवाह-नोंदणीची सक्ती:

मुस्लिम समाजाच्या संदर्भात, शाहू महाराजांनी १९१७ साली दिलेला एक आदेश, सामाजिक दृष्ट्या फार पुरोगामी स्वरुपाचा मानला पाहिजे. या आदेशान्वये महाराजांनी जाहीर केले की, मुस्लिम समाजात, काजीने अथवा त्यांच्या

ुमास्त्याने लावलेली लग्ने कायदेशीर मानली जातील. तथापि, "प्रत्येक ाजीने व त्याच्या गुमास्त्याने, लग्नसंबंधाने रजिस्ट्रर ठेवून, त्यात प्रत्येक लग्न नोंदले पाहिजे. सरदच्या रजिस्टरचा नमुना, पूर्वी ठरला असेल तसे त्यांनी जरुरीपुरत्या पानांचे रजिस्टर तयार करुन, त्यावर हुजूर ऑफिसचा शिक्का व सही करुन घ्यावी... रजिस्टरास नोंदलेले प्रत्येक लग्न, कोर्टातील काम चालविण्यास व ैरे ायदेशीर पुरावा समजले जाईल. याशिवाय इतर लग्ने वगैरे कायदेशीर मानली जाणार नाहीत.

महाराजांनी मुसलमान धर्मगुरुंचा लग्न लावण्याचा अधिकार मान्य केला, त्यात काहीही हस्तक्षेप ेला नाही; पण अशी लग्ने लावली गेल्यावर त्यांच्या रजिस्टरवर सरकारी नोंदणीचे - कायद्याचे - बंधन घातले ेले. ही गोष्ट मुस्लिमांच्या, विशेषतः मुस्लिम स्त्रियांच्या हक्कांचे संरक्षण करणारी होती. स्वतंत्र भारतात आजही काजी अथवा मौलवी यांनी लावलेल्या लग्नाच्या नोंदीवर, सर ारी नांदणीचा शिक्का होत नाही; म्हणजे तो आवश्यक मानला जात नाही; मुस्लिम विवाहास सरकारी नोंद ी आवश्यक असावी, अशी महाराष्ट्रात मुस्लिम सत्यशोधक चळवळीची मागणी आहे. ही वास्तुस्थिती लक्षात घेतली, तर महाराजांचे पाऊल त्या काळाच्या मानाने किती पुढे पडले होते, याची आपण कल्पना करु शकतो.

मुस्लिम गुणीजनांना उदार राजाश्रय:

ज्या शाहू महाराजांनी, आपल्या संस्थानातील सामान्य मुस्लिम समाजाविषयी इतकी आ पुलकी बाळगली,त्यां ी मुस्लिम गुणीजनांना उदार राजाश्रय दिल्यास नवल नव्हते. अशा भाग्यवान गु णीजनांत प्रतिभासंपन्न 'शाहीर' लहरी हैदर, चित्रकलेच्या क्षेत्रातील महान कलावंत 'रंगसम्राट' आबालाल रहिमान , अखिल हिंदुस्थानामध्ये आपल्या असामान्य गायकीने ख्यातकीर्त झालेले 'ा-ग्महर्षी' अल्लादिया खाँसाहेब, खुद्द महार ाजांना मल्लविद्येचे धडे देणारे 'मल्लविशारद' बालेखान बस्ताद, हे प्रमुख होते. शाहीर लहरी हैदर तर महारा जांच्या गळ्यातील ताईत बनले होते.महाराजांच्या इतिहासप्रसिद्ध खडखड्यात त्यांचे जे नित्याचे सहकारी बसत अस- ात, त्यांपैकी हैदरसाहेब एक होते. वृत्तीने अवलिया बनलेल्या आबालाल रहिमानसारख्या असामान्य कलावंताची ल हर, महाराजांनी मोठ्या आनंदाने सांभाळली होती. अल्लादिया खाँसाहेबांबर त्यांनी बंधुप्रेमाचा वर्षाव केला होता; तर बालेखान वस्तादांना त्यांनी दरबारी मानकऱ्यांत स्थान देऊन, त्यांची प्रतिष्ठा उंचावली होती. या सर्वच गुणीजनांना, कोल्हापूर दरबारचा केवळराजाश्रय लाभला होता असे नाही, तर कोल्हापूरच्या राजाची लाख मोलाची मायाही मिळाली होती. या मायेपुढे जगातील कोणताही सन् मान त्यांना फिका वाटत होता. त्यामुळेच अल्लादिया खाँसाहेब यांनी हिंदुस्थानातील सर्वश्रेष्ठ गायक म्हणून मान्य ता मिळाल्यावरही, कोल्हापूरसारख्या छोट्या संस्थानाकडे पाठ फिरवली नाही. शाहू महाराजांची सेवा करण्यातच त्यांनी आजन्म धन्यता मानली.

ोल्हापूरची हिंदू-मुस्लिम ऐक्याची आदर्श परंपरा:

ज्या थोर कलावंतांना राजर्षी शाहू छत्रपतींच्या दरबारात राजाश्रय मिळाला होता.त्यांनी कला हीच आपली जात आणि कलोपासना हाच आपला धर्म मानला होता. त्यामुळे कोल्हाप ुरातील बहुजन समाजानेही त्यांना आपले मानले आणि त्यांचा सन्मान केला. खरे तर, कोल्हापूरच्या बहुजन समाजाचा ते आणि त्यांचा मुस्लिम समाज एक हिस्साच बनून राहिले होते. अशी उभय समाजात असणारी 'आपुलकी', हिंदुस्थानात अन्यत्र अपवादात्मक होती. मुंबई इलाख्यात मुंबई, पुणे आदी ठिकाणी, गोवधबंदी चळवळीसारख्या बाबींनी अथवा गणेश उत्सवासारख्या उत्सवाच्या निमीत्ताने हिंदू व मुस्लिम समाजात तणाव निर्माण होत होते आणि त्याची परिणती अनेकदा दंगलीत होत होती. या पार्श्वभूमीवर, कोल्हापूर संस्थानात शाहू महाराजां ी निर्मा ा झाले नाहीत. एवढेच नव्हे, तर मुस्लिमांच्या मोहरममध्ये हिंदू मोठ्या संख्येने उत्साहाने भाग घेत. गणेश उत्सव व मोहरम हे दोन्ही सण एकाच वेळी येत, तेव्हा कोल्हापुरात तालमीसारख्या सार्वजनिक ठिकाणी गणेश मुर्ती व मोहरमचे पंजे एकत्र बसविले जात असत आणि तीच परंपरा आजही कोल्हापुरातपाळली जात असते.

सारांश:

हिंदू-मुस्लिम ऐक्याच्या परंपरा शाहू महाराजांनी निर्माण केल्या आणि त्या परंपरा करवीरच्या लोकांनी निष्ठेने व अभिमानाने जतन केल्या आहेत. या परंपरांमुळेच महाराजानंतरच्या स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातच नव्हे, तर स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातही देशात हिंदू-मुस्लिम समाजात दंगलीचे डोंब उसळले तरी, कोल्हापूरला त्याची झळ पोहोचली नाही. कोल्हापूरने हिंदू-मुस्लिम समाजात दंगलग्रस्त तणाव निर्माण होतो, तेव्हा कोल्हापूरच्या जनतेकडून शाहू महाराजांनी निर्माण केलेल्या परंपरांचा आदर राखला जातो. कोल्हापुरातील हिंदू-मुस्लिम ऐक्याची परंपरा ही कोल्हापूरलाच नव्हे, तर अखिल महाराष्ट्राला भूषणास्पद आहे. जससिंगराव पवार साहेबच्या ग्रंथातुनच हे लेख तयार करुन संपुर्ण महाराष्ट्रातील मुस्लिमांना शाहू महाराजांनी निर्माण केलेला आदर्श डोळ्या समोर मी हा पेपर लिहीण्याचा प्रयत्नकेला आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

१) डॉ. जयसिंगराव पवार — राजश्री शाहू छत्रपती-जिवन व कार्य

२) शे.द. जावडेकर — आधुनिक भारत, तिसरी आवृत्ती- पुणे.

३) त्र.दि. फडके — महात्माफुले समग्र वाङःमय, चौथी आवृत्ती पुणे.

४) जयसिंगराव पवार — छत्रपती संभाजी स्मारक ग्रंथ,प्रथम आवृत्ती कोल्हापुर.

५ एस.जी. जाधव — आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, प्रथम आवृत्ती,संस्कृती पुस्तकालय नांदेड.

६) डॉ. अनिल कठारे — महाराष्ट्रातील आंबेडकर चळवळीचा प्रथम इतिहास, आवृत्ती, प्रकाशक सौ. दीपाली वि.कुलकर्णी, चिन्मय प्रकाशन आरंगाबाद.

७) डॉ. अनिल कठारे — अधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, दुसरी आवृत्ती, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा औरंगाबाद.